

КРАЄЗНАВСТВО. ЕТНОЛОГІЯ

Євгенія Молочко

Охорона, вивчення та популяризація сакральних пам'яток Криму на сторінках путівників православними святинями другої половини XIX – початку XX ст.

На основі матеріалів путівників православними святинями розкриваються пам'яткоохоронні заходи щодо збереження сакральної спадщини Криму у другій половині XIX – на початку XX ст. Виявлені аспекти, що свідчать про об'єктивний характер даної групи джерел, забезпечених ілюстративним матеріалом, та про надання в більшості текстів достовірних відомостей про стан сакральних пам'яток краю в дорадянський період. Репрезентовані матеріали підбиралися залежно від інтересів їх потенційних читачів. Путівники вперше розглянуті як одна з форм популяризації церковних пам'яток Криму.

Ключові слова: охорона сакральних пам'яток, православні святині, путівники, Крим

У другій половині XIX – на початку XX ст. православна церква мала величезний вплив на соціально-економічний, політичний та духовний розвиток російського суспільства. Стратегічне значення Кримського півострова для майбутнього процвітання Російської імперії було визначальним. Цьому регіону відводилася важлива роль у процесі поширення православ'я. У зв'язку з цим перед сучасними істориками постала проблема вивчення заходів щодо збереження сакральних пам'яток, що проводилися в дорадянський період.

Дослідження пам'яткоохоронного досвіду попередніх поколінь на шляху розвитку модерного українського суспільства представляється одним з першочергових завдань. Сформована ситуація вимагає вироблення нових методологічних підходів до дослідження даної проблематики, відповідних стану вітчизняної історичної науки з урахуванням розширення джерельної бази, введення до науково обігу недосліджених матеріалів.

Актуальним вивчення процесів з охорони сакральних пам'яток історії та культури Криму робить те, що вони формують духовний стан суспільства в чітко визначених територіальних межах регіону. Важливу роль у цьому процесі відігравали громадянські товариства та православне духівництво, активізація пам'яток охоронної діяльності яких припадає на другу половину XIX – початок XX ст. Важливі відомості про пам'ятки церковної старовини півострова, їх охорону та заборону руйнування надають путівники православними святинами.

Для дорадянської історіографії характерне збільшення праць, присвячених окремим аспектам історії Російської православної церкви¹. Автори розглядають монастирі як духовно-моральні та просвітницькі центри, досліджують економічні аспекти розвитку церкви. Але, не приділялася увага вивченню відображення у науково-популярній та туристично-краєзнавчій літературі діяльності, спрямованої на охорону сакральних пам'яток Криму.

У радянський період дослідники давали однозначно критичну оцінку діяльності церковних інституцій, тому що тиск ідеологічних догматів значно звузив коло розроблюваних проблем та не дозволяв їх об'єктивно висвітлювати. Відмінною рисою більшості розвідок є відсутність будь-яких згадок про пам'яток охоронну діяльність². У колективній праці «Русское православие: вехи истории»³ відзначалося посилення охоронної функції діяльності православної церкви по відношенню до сакральних пам'яток у другій половині XIX – на початку XX ст. Однак про культурну спадщину Кримського півострова не знаходимо ніяких відомостей.

Відновлення вивчення питання охорони сакральної спадщини православної церкви в Криму пов'язано з початком нового етапу в розвитку історичної науки, який визначається появою наукових праць, присвячених раніше не досліджуваним питанням та введенням в науковий обіг нового кола історичних джерел. Помітний внесок в дослідження даного питання зробив професор Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського А. А. Непомнящий⁴, який у своїй діяльності намітив напрямки подальшого вивчення охорони сакральних пам'яток Криму. У цілому він дав позитивну оцінку ролі державних і громадсько-наукових організацій у збереженні церковних старожитностей півострова. Його доробок вирізняє використання великого масиву джерел з архівів Російської Федерації, високий рівень аналізу й об'єктивна методика роботи з інформацією. Висвітлюючи власну концепцію розвитку церковного пам'ятокознавства, А. А. Непомнящий головну роль відводив православному духівництву.

У роботі В. В. Каліновського⁵ виділено ряд регіональних особливостей пам'яткоохоронного процесу в Криму та міститься оцінка важливої функції православного духовенства у поширенні знань про сакральні пам'ятки. Автор дійшов висновку, що зростання ролі та впливу на суспільство церкви в Таврійській єпархії в другій половині XIX – на початку XX ст. пов'язано, в першу чергу, з активізацією не тільки просвітницької, благодійної, а також і пам'яткоохоронної діяльності.

Однак вивчення охорони сакральних пам'яток на сторінках дорадянських путівників православними святинями другої половини XIX – початку XX ст. не стали предметом спеціального дослідження. Автори путівників знайомилися зі спеціальною кримознавчою літературою й уміщали у своїх працях загальні довідки, отримані з даних літератури. Довідники з православних святинь були орієнтовані на залучення паломників за допомогою ознайомлення їх із унікальною сакральною спадщиною півострова. Систематизація нами цих довідкових видань уможливила виявлення багатого за змістом корпусу відомостей про різноманітні форми охорони пам'яток: будівництво, перебудова або ремонтні роботи церковних будівель.

Метою наукової статті є дослідити, як відображено проблему вивчення, збереження та використання сакральної спадщини Криму у путівниках православними святинями другої половини XIX – початку XX ст.

Означений період в історії Російській імперії відмічений становленням процесу різностороннього дослідження та захисту численних пам'яток історії та культури зусиллями окремих державних інституцій та громадсько-наукових осередків. Визначальною мірою це стосувалося церковних реліквій, які складають значну частину культурного надбання, і було пов'язано також із зростанням численності туристів, бажаючих особисто побачити сакральні пам'ятки Криму. З 1783 р. після приєднання краю до Російської імперії велика кількість християнських храмів і монастирів опинилася в запустінні. Причиною цього стало виселення в Приазов'я майже всього християнського населення Криму. У середині XIX ст. святині почали відроджувати з руїн стараннями архієпископа Херсоно-Таврійського Інокентія (1800–1857)⁶. Це був новий етап в охороні сакральної спадщини Криму. На сторінках путівників неодноразово згадувалося про будівельні та реставраційні роботи по відновленню православних обителів: Анастасіївської на р. Кача, Балаклавської Георгіївської, Бахчисарайської Успенської, Інкерманської Св. Климента, Катерлезької Георгіївської поблизу Керчі, Кизилташської Св. Стефана Сурозького, Космо-Даміанівської, Херсонської.

Вивченню, популяризації й охороні сакральних пам'яток Криму в другій половині XIX – на початку XX ст. слугувало те, що церковні та монастирські споруди дбайливо підтримувалися в належному стані. Православне духовництво опікувалося тим, щоб не допускати непотрібних добудов і перебудов споруд. Світська й духовна влада цілковито усвідомлювала важливість збереження церковних реліквій. Більшість православних сакральних пам'яток була зосереджена у монастирях, церквах та інших установах духовного відомства. Значну цінність становили збережені пам'ятки давнього зодчества, іконопису, стінопису, церковне приладдя. На початку XX ст. більшої актуальності набували питання виявлення, вивчення і збереження пам'яток церковної старовини та реліквій.

Оригінальну та специфічну групу джерел становлять путівники православними святинями (скити й монастирі), які містять значний корпус матеріалів із вивчення й охорони сакральних реліквій Криму. У них наводилися відомості про залишки давніх замків, фортець чи інших старовинних, у тому числі церковних, будівель, про стан їх збереження. Переважна частина описів церков і монастирів краю не обмежувалася вказівкою часу побудови, а наводилася також інформація про найдавніші ікони, церковне начиння, поховання, написи на стінах в монастирях. У путівниках наголошувалось на необхідності запобігання руйнуванню церковних споруд, сприянні їх збереженню за допомогою ремонтних робіт, які б не спотворили їх давніх планів і фасадів. Збирання малюнків старовинних церковних будівель, визначення кращих з них мала велике значення для подальшої їх популяризації.

Після закінчення Кримської війни 1853–1855 рр. півострів прагнули відвідати широкі верстви російського суспільства: історики, вчені, письменники. Півострів став також одним із найпривабливіших регіонів релігійного туризму Російської імперії: об'єктом масового «паломництва» туристів, мандрівників, інтерес яких, в першу чергу, був спрямований на сакральні пам'ятки античного та середньовічного періодів. У путівниках пильну увагу приділяли церковним старожитностям Херсонеса. Для задоволення професійних інтересів приїжджаючих (про «святі місця») видавалися спеціалізовані довідники. Вони були компілятивні та представляли собою витяги з краєзнавчих творів про Крим. Для всіх путівників властива компілятивність (різняться лише її ступенем)⁷.

Одним із таких довідкових видань була серія описів сакральних пам'яток письменника Федора Васильовича Ліванова. Автор використовував праці відомих краєзнавців Криму, записки мандрівників, звіти губернаторів, статистичні матеріали та додавав свої коментарі під час опису пам'яток

Південно-Західного Криму. Письменник вважав свої твори науковими працями, проте критики вважали його просто упорядником путівників⁸. Як бачимо, зустрічалися подібні випадки й у справі видання путівникової літератури.

У 1874 р. Ф. В. Ліванов видав для мандрівників ряд історичних нарисів про окремі сакральні пам'ятки Криму: Херсонес⁹, Георгіївський монастир¹⁰, Інкерманська кіновія¹¹, Бахчисарайський Успенський скит¹². Визначальною рисою путівників є докладна інформація про первісний вигляд самотніх в історичному і мистецькому відношеннях давніх храмів Криму. Усвідомлення історичної цінності тієї чи іншої архітектурної пам'ятки церковної старовини, пов'язаної з конкретною знаменною подією чи відомою особистістю, було зафіксовано на сторінках цього довідкового видання. Автор відніс заснування кіновії до 1850 р., яка складалася з невеликої кам'яної церкви Св. Ольги та декількох приміщень для ченців. На жаль, під час Кримської війни на місці зруйнованої церкви та келій знаходилася французька батарея й порохові склади. У 1857 р. був споруджений дерев'яний храм, на місці якого в 1861 р. побудований кам'яний, де зберігалася частина мощей кн. Володимира. Православне духовництво піклувалось збереженням руїн стародавнього Херсонеса, який державна влада передала їх турботам (в єпархіальне відомство). Автор згадує про будівельні роботи по зведенню соборного храму на честь Св. Володимира, розпочаті у 1858 р.

На думку Ф. В. Ліванова, Георгіївський монастир – «один із найстаріших в Росії куточків християнства», за часів Кримського ханства залишався одним із небагатьох центрів православ'я. У стародавні часи, як вказує автор, на його місці на мисі Партеніон (Св. Георгія) розташовувалося «ідолське капище язичників» таврів незайманої богині Діани-Діви, де потім була влаштована печерна церква, «що послужила підставою для Георгіївського монастиря». Обитель заснована біля мису Фіолент наприкінці XV ст. Автор пише про те, що генуезці, поширюючи в Криму католицтво, не заважали діяльності монастиря. В обителі зберігалися священні реліквії: тестамент в шкіряній палітурці 1587 р., святий антімінс 1652 р., архіерейський омофор, пожертвований в 1664 р., рукопис Євангелія XI ст., два Євангелія 1587 і 1604 рр. давньогрецькою мовою, чиноположення літургії 1654 р. та ірмології 1661 р. Наприкінці XVIII ст. почалося відродження обителі. Автор згадує, що в 1814 р. при закладенні храму бачили стародавню печерну церкву, яку було знищено. Стараннями духовництва в 40-х роках XIX ст. почалися будівельні та ремонтні роботи по спорудженню кам'яних контрфорсів, які підтримали майдан монастиря, був споруджений храм Воздвиження Хреста.

У путівнику «Монастирь Св. Георгия в Балаклаве»¹³ сказано, що в 1850 р. обитель отримала статус першокласного монастиря. Під час Кримської війни він був зайнятий англо-французами й турко-сардинцями. Цікавий той факт, що головнокомандувачі союзних військ спочатку з повагою поставилися до християнської святині, і поставили варту французів для охорони монастиря від вторгнення турків. Але після закінчення війни союзники пограбували монастир, вивезли цінні стародавні ікони. З приводу святкування тисячоліття існування в 1890 г. була реконструйована вигадана «давня печерна церква».

В довіднику «Описание Троице-Параскевиевского Топловского общежительного монастыря в Крыму»¹⁴ знаходимо відомості про перший жіночий монастир Св. Параскеви, заснований в Південно-Східному Криму в 1864 р. поблизу цілющого джерела. Автор вказував на існування середньовічних християнських старожитностей. У 50-х роках XIX ст. була влаштована невелика капличка. Духівництво піклувалося про збереження сакральної пам'ятки, про що свідчать будівельні роботи 1882 р. з благоустрою джерела Св. Параскеви та дороги в монастир. У довіднику згадується про реконструкцію церкви Св. Параскеви в 1887 р. – будівництво дзвіниці. Паломників до монастиря залучали священні реліквії: частки мощей св. Параскеви, давній список з Казанської ікони Божої Матері, хрест з мощами киево-печерських угодників.

Путівник «Описание киновии Св. исповедника Стефана Сурожского или Кизилташ в Крыму»¹⁵ виявився підсумком тривалих пошуків, а також водночас засвідчив посилення інтересу до давніх храмів Східного Криму з історичної позиції. Він сприяв зростанню зацікавленості туристів сакральною спадщиною півострова. Автор продемонстрував вагоме підґрунтя, на якому розгорталася подальша робота зі збереження та охорони церковних старожитностей. Кизилташська чоловіча кіновія Св. Стефана Сурозького заснована поблизу Судака, в урочищі Кизилташ в 1853 р. У путівнику згадується, що тут розташовувалася літня резиденція архієпископа Св. Стефана Сурозького, з ім'ям якого пов'язують масове поширення християнства Східного Криму в середині VIII ст. У долині знайдені руїни стародавнього храму Іоанна Предтечі. У 1825 р. в печері з цілющим джерелом, шанованим місцевими жителями різних віросповідань, була явлена ікона Божої Матері, тому зріс потік відвідувачів і з'явилися нові поселенці. В 1855 р. освячено глинобитний молитовний будинок на честь Св. Стефана Сурозького. У 1860 р. ієромонах Парфеній розпочав роботи по спорудженню монастиря. У 1887 р. були побудовані дві невеликі

кам'яні церкви, криті залізом: на честь Успіння Божої Матері, в якій над царськими воротами була встановлена ікона Божої Матері, та Св. Стефана Сурозького. На вершинах навколишніх гір встановлено хрести.

Про сакральні пам'ятки духовного центру Південно-Східного Криму довідуємося з путівника «Катерлезский Свято-Георгиевский общежительный монастырь»¹⁶, який запрошував читачів їх відвідати. У другій половині XIX ст. Катерлезський монастир Св. Георгія в порівнянні з іншими обителями був найменш відвідуваним об'єктом релігійного туризму з приводу віддаленого місця розташування біля м. Керчі. Ф. В. Ліванов згадував про легенду його заснування унаслідок явлення на горі образу Св. Георгія Побідоносця. У довіднику по монастирю наводилася інша версія, яка вказувала на те, що підставою до відкриття кіновії послужила місцева легенда про набуття в джерелі ікони Св. Георгія. Саме там була закладена церква в ім'я святого в 1856 р. Як свідчить путівник, перша каплиця була побудована в 1852 р., але під час Кримської війни – розорена. Керченське градоначальство та православне духівництво піклувалися проблемою збереження сакральної пам'ятки. Тому в 1857 р. з ініціативи архієпископа Інокентія була зведена нова церква з дерев'яним куполом. У 1862 р. побудована дзвіниця, а 1859 р. в храмі відкрита заштатна кіновія. У довіднику знаходимо відомості про зведення храму Св. Антонія і Феодосія в 1898 р. Автор вказував на те, що неналежна поведінка окремих ченців призвела до перетворення в 1900 р. чоловічої обителі в жіночу.

У путівнику «Панагия или Успенский Бахчисарайский в Крыму скит: краткое историческое описание»¹⁷ виникнення сакральної пам'ятки відноситься до XV ст. Після переселення духівництва в 1800 р. у соборну церкву в Бахчисарай занедбаний монастир відвідували лише любителі старожитностей. У путівнику йдеться про його відродження з 1850 р.: реставрація стародавнього храму Успіння Богоматері без зміни її зовнішнього вигляду. Автор описував церкву Св. Костянтина і Олени, зведену в 1857 р. Під час Кримської війни 1853–1856 рр. під госпіталь російської армії була надана частина будівель монастиря. В 1875 р. неподалік від братнього та військового кладовища побудована церква Св. Георгія. В 1879 р. зведена церква Св. Євангеліста Марка, а в 1896 р. – церква Святителя Інокентія Іркутського. В Успенському скиту стараннями духівництва зберігалися реліквії: ікона Успіння Богоматері, копія з ікон Богоматері «Панагії», Богоматері Києво-Печерської, ікона Спасителя з 84 частками святих мощей угодників Божих.

Наведені відомості у попередніх путівниках про Успенський¹⁸, Інкерманський¹⁹ та Георгієвський монастирі²⁰ систематизував художник,

реставратор і фотограф Михайло Миколайович Протопопов (1860–1927). Він після закінчення художнього училища в Києві поселився в Севастополі. Брав активну участь в художньо-реставраційних роботах в Бахчисараї та викладав малювання. У 90-ті роки XIX ст. володів художньою майстернею, де виготовляв портрети та фотознімки, копії з картин, візитні картки з великим вибором видів Криму. Автор ілюстрував видами сакральних пам'яток свої довідникові видання.

Особливий інтерес для з'ясування позиції православного духівництва з приводу збереження давніх церков викликає «Всеобщий иллюстрированный путеводитель по монастырям и святым местам Российской империи и Афону»²¹. літератора Олексія Олексійовича Павловського (1877–1920). Він провів на Святій Афонській Горі близько двадцяти років, але чернечий сан не прийняв, і особисто відвідав близько 300 обителей²². У покажчику, як засвідчував автор, були подані «короткі вказівки про кожен обитель, згадки про святині, що в них знаходилися, описані у великих обителях храми, коротка історія та розвиток, сучасний стан обителі з різного роду довідниками для паломників, бажуючих її відвідати». Результати діяльності світських та церковних властей стосовно сакральних пам'яток Криму, які регламентували ті або інші сторони пам'яткоохоронної роботи, були докладно викладені у путівнику. Вони стосувалися вивчення реліквій, дотримання у належному вигляді будівель як зразків старовинної церковної архітектури, зняття планів та замальовок фасадів давніх храмів і монастирів, збереження настінних розписів та ін.

В першій частині путівника представлена таблиця із зазначенням кількості сакральних пам'яток по кожній єпархії. До своєї розповіді автор додав численні ілюстрації: види монастирів, деяких міст, соборів, церков, портрети настоятелів, ікони. Автор відзначив форми пам'яткоохоронної роботи церковнослужителів: 1) при реставраційних роботах церков дотримувались переважно давнього візантійського стилю; 2) старовинні церкви, які мали значну історичну цінність, відновлювалися із збереженням колишнього вигляду. О. О. Павловський особливу увагу приділив опису Георгіївського монастиря, спорудженню в 1893 р. кам'яного храму Різдва Христового. Знаходимо відомості про знищення декількох келій і стародавньої печерної церкви, виявлених у 1908 р. при розплануванні городу на території монастиря. У 1898 р. проведене урочисте закладання храму Вознесіння Господнього, в якому взяли участь імператор Микола II з дружиною. Донині видання О. О. Павловського є одним з найбільш повних путівників сакральними пам'ятками Російської імперії. Для дослідників великою подією стало його репринтне перевидання²³.

У путівнику «Православные русские обители: полное иллюстрированное описание всех православных русских монастырей в Российской империи и на Афоне»²⁴ поданий докладний опис монастирів Російської імперії, які існували до початку ХХ ст. Інформація про більшу частину сакральних пам'яток була почерпнута з відомостей і фотографій, надісланих з обителей усєї країни, а також із виданих і неопублікованих історичних описів. Монастирі систематизовані по губерніях, віднесені в дві окремі групи – жіночі і чоловічі. Скити і пустелі описані разом з тими монастирями, до яких вони ставилися. В путівнику представлена інформація про історію розвитку тієї чи іншої обители, скарги ризниць та стан збереження сакральних пам'яток Криму до початку ХХ ст. Наведений перелік пам'яток писемності стародавніх архівів монастирів (грамоти, переписні книги), а також друкованих та рукописних книг з монастирських бібліотек. Довідник дає уявлення про пам'яткоохоронну роботу з збереженням культових пам'яток Криму. У обителях зберігалися безцінні релігійні святині, тому що монастирі були духовними центрами регіону. Цінність довідникові додає те, що в ньому зафіксовано стан сакральних пам'яток краю незадовго до встановлення радянської влади, при якій обители стали цілеспрямовано руйнувати. Багато з представлених в довіднику обителей були назавжди втрачені в роки гонінь на церкву. Видання доповнене безліччю фотоілюстрацій: види монастирів, портрети настоятелів, зображення священних реліквій.

Про відкриття в Криму близько цілющого джерела Савлук-Су нової кіновії в 1853 р. туристи дізнавалися з довідника «Космо-Дамиановский женский монастырь в Крыму: краткое описание»²⁵. Кримська війна перервала процес становлення обители. Автор згадував про спорудження першого дерев'яного храму Св. Косми і Даміана (1857), церкви в ім'я тих же святих (1870), церкви Преображення Господнього (1874). На початку ХХ ст. духівництво не приділяла увагу охороні сакральної пам'ятки, а загрузло в гріхах. Чоловіча обитель закрита в 1899 р. Після заснування жіночого монастиря почалось відновлення кіновії: відремонтовані будівлі, підпірні стіни тераси.

Таким чином, друга половина ХІХ – початок ХХ ст. була відзначена активним розробленням православним духівництвом різноманітних форм охорони сакральних старожитностей. У путівниках православними святинями особлива увага приділялася пам'яткам церковної старовини як невіддільній частині культурного надбання російського суспільства,

потужному факторові політичного та ідеологічного впливу. До цього часу чимало цих реліквій перебували в занедбаному стані, тому путівники є важливими історичними джерелами, в яких наведена інформація про невідкладні пам'яткоохоронні заходи щодо виправлення ситуації.

Особливою заслугою авторів путівників православними святинями другій половини ХІХ – на початку ХХ ст. слід вважати оприлюднення за їх допомогою відомостей про наявні пам'ятки старовини, пробудження зацікавленості туристів реліквіями, залучення до справи їх збереження широких кіл громадськості, розкриття питання про шляхи й методи пам'яткоохоронної роботи стосовно церковних старожитностей тощо. Вони є докладними джерелами в справі становлення пам'яткоохоронної діяльності щодо сакральних пам'яток Криму у зазначений період.

¹ Доброклонский А. П. Руководство по истории Русской Церкви. – М., 1889–1893. – Вып. 1/2. – 1889. – 441 с.; Вып. 3. – 1889. – 306 с.; Вып. 4. – 1893. – 441 с.; Макарий, митрополит. История русской церкви. – 12 т. – СПб., 1881–1890; Филарет, архиепископ. История Русской церкви. – 5 т. – Чернигов, 1862; История Православной Церкви в ХІХ веке: Славянские церкви. – М., 1901. – 700 с.

² Буркин Н. Монастыри в России: Их эксплуататорская и контрреволюционная роль. – М., 1931. – 321 с.; Грекулов Е. Ф. Секуляризация церковных имений в России. – М., 1931. – 69 с.; Он же. Православная церковь – враг просвещения. – М., 1962. – 123 с.; Он же. Церковь. Самодержавие. Народ. (2-я половина ХІХ – начало ХХ в.). – М., 1969. – 184 с.; Дмитриев С. С. Православная церковь и государство в предреформенной России // История СССР. – 1966. – № 4. – С. 20–54; Церковь в истории России (ІХ в. – 1917 г.): Критические очерки / под ред. Н. И. Смирнова. – М., 1967. – 335 с.; Сахаров А. Н. К изучению истории русской церкви // Вопросы истории. – 1968. – № 6. – С. 167–179; Религия и церковь в истории России: Советские историки о православной церкви в России / Академия обществ. наук; под ред. Е. Ф. Грекулова, А. М. Сахарова. – М., 1975. – 255 с.; Прошин Г. Г. Черное воинство: Русский православный монастырь. Легенда и быль. – М., 1985. – 320 с.

³ Русское православие: вехи истории / под ред. А. И. Клибанова. – М., 1989. – 719 с.

⁴ Непомнящий А. А. Роль духовных осіб у розвитку історичного краєзнавства в Криму: друга половина ХІХ – початок ХХ ст. // Український історичний журнал. – 2003. – № 4. – С. 123–133; Он же. Деятельность священнослужителей по изучению и охране памятников древности в Крыму (ХІХ – начало ХХ века) // Церковные древности: сб. материалов III Межд. конф. «Церковная археология: литургическое устройство храмов и вопросы истории христианского богослужения» (Севастополь, 2003). – Симферополь: Универсум, 2005. – С. 103–140.

- ⁵ Калиновский В. В. «Древностей – и замечательных, и интересных, и красивых – непечатый уголок»: церковное крымоведение (1837–1920) / под ред. и вступ. ст. А. А. Непомнящего; Центр памятниковедения НАН Украины и УООПИК. – Симферополь: Антиква, 2012. – 340 с. – (Серия: «Биобиблиография крымоведения»; вып. 18).
- ⁶ Мальгин А. В. Русская Ривьера: Курорты, туризм и отдых в Крыму в эпоху империи; конец XVIII – начало XX века. – Симферополь: Сонат, 2006. – С. 300.
- ⁷ Тарасенко А. И. Источниковедческое изучение и классификация путеводителей // Архівознавство, археографія, джерелознавство: міжвідомчий зб. наук. праць / Український НДІ архівної справи та документознавства. – К., 2002. – Вип. 5. – С. 265.
- ⁸ Непомнящий А. А. Записки путешественников и путеводители в развитии исторического краеведения Крыма: последняя треть XVIII – начало XX века / Ин-т украинской археографии и источниковедения им. М. С. Грушевского НАН Украины. – К., 1999. – С. 165. – (Серия: «Научно-справочные издания по истории Украины»; вып. 46).
- ⁹ Ливанов Ф. В. Херсонес (древний Корсунь) в Крыму с открытым в нём ныне первоклассным монастырем Св. Владимира: историческое описание. – М., 1874. – 96 с.
- ¹⁰ Ливанов Ф. В. «Георгиевский монастырь» в Крыму (что близ Севастополя и Балаклавы): историческое описание: сост. и изд. для путешественников. – М., 1874. – 25 с.; 2 изд. – СПб., 1891. – 32 с.
- ¹¹ Ливанов Ф. В. Инкерман и «Инкерманская киновя» в Крыму: что близ Севастополя: сост. и изд. для путешественников. – М., 1874. – 39 с.
- ¹² Ливанов Ф. В. Бахчисарайский Успенский скит в Крыму: историческое описание: сост. и изд. для путешественников. – М., 1874. – 41 с.
- ¹³ Монастырь Св. Георгия в Балаклаве. – СПб., 1891. – 4 с.
- ¹⁴ Описание Троице-Параскевиевского Топловского общежительного монастыря в Крыму. – Феодосия, 1896. – 48 с.
- ¹⁵ Описание киновии Св. исповедника Стефана Сурожского или Кизилташ в Крыму. – Феодосия, 1891. – 35 с.; 2 изд. – Керчь, 1898. – 54 с.
- ¹⁶ Катерлезский Свято-Георгиевский общежительный монастырь. – М., 1900. – 15 с.
- ¹⁷ Панагия или Успенский Бахчисарайский в Крыму скит: краткое историческое описание. – Одесса, 1901. – 32 с.
- ¹⁸ Протопопов М. Н. Очерки Крыма: Успенский скит в Крыму близ Бахчисарая. – Севастополь, 1905. – 25 с.
- ¹⁹ Протопопов М. Н. Исторические очерки Крыма: Георгиевский монастырь. – Севастополь, 1905. – 42 с.
- ²⁰ Протопопов М. Н. Исторические очерки Крыма: Инкерман близ Севастополя. – Севастополь, 1905. – 40 с.
- ²¹ Павловский А. А. Всеобщий иллюстрированный путеводитель по монастырям и святым местам Российской империи и Афону. – Нижний Новгород, 1907. – 784, 112, 6 с.
- ²² Голота С. А. Старые зерна засеваются в новую почву: Заметки о непростой судьбе книги А. А. Павловского и наших праотеческих святынь // Павловский А. А. Всеобщий иллюстрированный путеводитель по монастырям и святым местам Российской империи и Афону. – Х., 2008. – С. 3–14.

- ²³ Павловский А. А. Всеобщий иллюстрированный путеводитель по монастырям и святым местам Российской империи и Афону. – X., 2010. – 960 с.
- ²⁴ Православные русские обители: полное иллюстрированное описание всех православных русских монастырей в Российской империи и на Афоне. – СПб., 1909. – 712, VIII с.
- ²⁵ Кирев П. Космо-Дамиановский женский монастырь в Крыму: краткое описание. – Ялта, 1913. – 48 с.

SUMMARY

Evgenija Molochko

The protection study and popularization of the sacred monuments of the Crimea in the pages of guidebooks of Orthodox sacred places of the late 19th – early 20th century

On the basis of materials of the Orthodox sacred places travel guides the special measures to preserve the sacred heritage of Crimea in the second half of 19th – early 20th century are revealed. The aspects that indicate the objective character of this group of sources, provided by illustrative material, and assignment of reliable information in the majority of texts on the status of sacred monuments of the region in the pre-Soviet period are identified. The materials, that were selected depend on the interests of potential are represented. Travel guides as a form of popularization of religious monuments of Crimea are considered.

Keywords: the protection of sacred sites, Orthodox churches, travel guides, Crimea